

---

párizs és berlin

Részletek a „Napló” utolsó kötetéből

WITOLD GOMBROWICZ*

Ha a felnőtt elszakad az ifjútól, már semmi sem akadályozhatja meg abban, hogy mindinkább mesterségessé váljon.

Kapcsolatuk — bármivel legyenek kapcsolatban — előre meghatározott jelek segítségével történik, mintha telefonon keresztül közlekednének, mindennemű közvetlenség szigorú tilalom alatt áll. Feltételes reflex — ennyi az egész titok! Ha azt akarjuk, hogy Pavlov kutyájának elkezdjen csorogni a nyála, nem kell neki húst mutatni, elég a trombitaszó. Ha azt akarjuk, hogy ezek az urak elragadtatásba essenek, elég idézni egy Cocteau-verset, vagy mutatni egy Cézanne-képet — tüstént elragadtatásba esnek, mert a szépségre asszociálnak tőle, kicsordul a nyáluk, azaz tenyerük tapsra ingerlődik.

Ebben a mágikus világban, amely tele van jelekkel, szimbólumokkal, jelszavakkal, szertartásokkal, ceremóniákkal, formulákkal és gesztusokkal, igazán különös kalandjaim adódtak.

Hiszen tudtam én jól, már Párizsba érkezésem előtt, hogy itt egyre nehezebb beszélni, látni a könyveikből, egyre elnémulóbbak... de nem tudtam, hogy ennyire! A Brezával együtt elköltött reggeli másod- vagy harmadnapján elmentem vacsorázni pár íróval... s lelki szájam szélét nyalogatva, mert kitünő elmékkel! A kezdeti feltételes reflexek megteremtése, más szóval az üdvözlések, udvariasságok és bókok simán lezajlottak, és amíg a társalgás ennek a reflexnek a keretei közt folyt, ment is minden, mint a karikacsapás, vicceket meséltek, nevettem, ők is nevettek. De a végén kutya-kínomban, már-már fuldokolva a laboratóriumi kutyáktól, amelyek a szó szoros értelmében torkon ragadtak, és nyelöcsövemet marcangolták, szüntelen *quidproquo*-juk rémítő kínjai közt vonítva, kedvem támadt mégis mondani valamit... Uram teremtem, hát

* Witold Gombrowicz (1904—1969) lengyel író, a modern európai irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja. Első nagy sikerét Ferdydurke c. regényével érte el 1938-ban, későbbi művei között fontos helyet foglal el „Menyegző” c. színdarabja, regényei (Pornográfia, Kozmosz) és három kötetben megjelent Naplója. Gombrowicz 1939-től a hatvanas évek elejéig Argentínában, majd Franciaországban élt.

olyan nagy bűn az, egyszerűen megpróbáltam közölni velük egy úgynevezett gondolatot... az életről vagy a művészetről... ahogy ezt nemegyszer megtettem Buenos Airesben a „Fregatta” című kávéházban. Elnémultak. Tökéletesen átadták magukat az evésnek és a hallgatásnak, hallgatás és evés töltötte ki a szimpózium hátralevő részét. Ettől egészen elbambultam, töröm a fejemet, mi az, csak nem sértődtek meg... de másnap Vladimir Weidlenél vacsoráztam, és a sajnál elmondtam neki, hogy és mint jártam, mire ő, hogy de hiszen Párizsban már nem szokás beszélni... Párizsban már csak azért beszélnek, hogy ne beszéljenek... példaként hozzátéve, hogy a Goncourt-díj zsürijének évi bankettjén, amit mindig egy bizonyos, elég előkelő étteremben rendeznek, kizárólag az ételekről szoktak beszélgetni, nehogy bármit is mondjanak a művészetről...

Nem kétséges, ha a férfi végleg elpusztította magában az ifjút, honnan merítsen akkor könnyedséget, hol az az erő, amely fékezni tudná testsúlyának szüntelen gyarapodását? Így van ez velük is: a dolgok kifejezése iszonytató nehézséggel jár, lehet, hogy az illető szeretne mondani valamit, de nem képes rá, mert az túl súlyos, túl mély, túl magas vagy túl finom... és hallgatással tiszteleg az önkifejezés nehézségének. Butorral találkoztam egy fogadáson, mondom neki, örülök, mert majd ha együtt leszünk Berlinben, jól kivitatkozzuk magunkat, ha másról nem, hát a *nouveau roman francais*-ről. Válasz helyett az avangard vezére hangosan felnevetett — udvarias, de egyben elutasító volt ez a nevetés, tökéletesen hermetikus, egy doboz szardínia nevet így a Szaharában... irgalmas ég!

Párizs génusza nem merül ki a lázas tevékenységben, művek és gondolatok továbbra is születnek e legbátrabb városban, amely ma is az élen vágat, mint századokkal ezelőtt... mégis, azt mondanám, valami fájdalmas fonákság alakult ki a város és lakói közt, ez a génusz bennük valahogy antigénusszá változik, úgy is mondhatnánk, hogy mintha csak elbátortalanítaná őket a saját bátorságuk, megfélemlítené merészségük, engedelmissé tette volna lázadásuk, átlagosságba taszítaná rendkívüliségük... és most úgy járkálnak Szellemük körül, mint a szolgálaleányok a tehén körül, megetetik, megfejik, a tejét pedig eladják. Párizs, persze, Párizs — palota, de rám inkább palotai személyzet benyomását tették...

... igen, palotai személyzet benyomását. Párizsban, a kutyák ama városában, ahol ha trombitálsz, kicsurran a nyáluk, fura és perverz kalandokon estem át. Valamelyik éjszaka, egy jóízű bisztróból hazafelé menet, fejemben jó borral, megpillantottam a legcsodálatosabb barokk palota nyitott kapuszárnyait, s azt gondoltam... benézek... és bementem... és látom, hogy termek, szobrok, mennyezetek, címerek és aranyozás. Akkor kijött egy apró termetű, de rendesen öltözött emberke, olyan szerény, hogy gondoltam, ez biztosan a *majordómusz* vagy a komornyik. Kérem, hogy mutassa meg a termeket, ő hívja a feleségét, a fiait, először kijön az első fiú, aztán mindjárt a második, végül a harmadik, udvariasan mindent megmutogatnak, ahol valami poros, azt letörlik, lefűjják, ujjal érintik a szobrokat, képeket, lesöprik, leporolják... csak amikor már távozóban nyúlok a zsebembe, akkor mondja az emberke, ő, nem én vagyok a herceg, a feleségem hercegnő, ez a fiam örgróf, amaz gróf, a harmadik meg algróf. Csendben búcsúztam tőlük, amely csend kicsit olyan volt, mint a vízé a hordóban.

Kimentem az utcára, hosszan járkáltam, végül valahogy szobrok közt

kijutottam a Tuilériák kertjéhez — az éjszakai fényben bekerített a szobrok lágy és hajladozó, kergetőző és hajlékony, ügyes, sudár és karcsú meztelensége... csakhogy kőből volt mindez, teljesen hideggé kövesedve, beismerem, ez paradox, hisz ez mozdulatlan mozgás, halott élet, hűvös meleg, s mindez halottan él a holdas éjszakákon... Micsoda varázslat, tűnődöm, micsoda paradoxon, de már nő a paradoxon és dagad, túlnő önmagán... és már elhatároztam, hogy a legjobb, ha nem időzöm tovább ebben a paradoxonban, a szobrok között, jobb lesz, ha elmegyek... Elindultam, először lassan, aztán mind gyorsabban, de a szobrok csak nem fogynak, egy egész köerdő... ide-oda fordulok, forgolódom... majd megállok, mint akinek földbe gyökerezett a lába. Kutyák! Látom: Aktaion márványból, egy perce sincs, hogy megleste a meztelen Dianát, s most menekül... de a kutyák már nyomában, vicsorogva, csattogó fogakkal, már meg is fogják és belemarnak!

De ó, szörnyűség! A túlmerész fickó halálos bűne, ami miatt menekülnie kell, s kutyák tépik szét, egyáltalán nem mozdult... Így maradt mindörökre, változatlan, mint jéggédermedt patak. S az élettelen bűn előtt Pavlovot hallottam felvonítani messziről, Párizs legszéléről... tompán vonított Pavlov a mozdulatlan éjszakában! Hazamentem.

A képzőművészetek egyre inkább legázolják irodalmukat — látni ezt a kritikából, ahol az irodalmi művek megközelítésében eluralkodott a képkiállításokra és a galériákra jellemző műfaj. A képzőművészetben a korok, stílusok és irányzatok uralkodnak a művész egyéniségén (amely szóban összehasonlíthatatlanul szabadabban fejezheti ki magát, mint képen) — a kollektivitás és az absztrakció e túlsúlya tűnik fel az irodalmi kritikában is. Mivel a képzőművészet közelebb áll a dolgokhoz, mint az emberhez, a festő és a szobrász tárgyakat csinálnak — tehát az irodalmi művet is mint tárgyat közelítik meg. Ezek a kritikusok egyre inkább a katalógus hatalma alá kerülnek, elsősorban katalogizálnak, csoportokhoz, irányzatokhoz sorolnak, a kritika mind objektívabbá lesz, egyre több benne az elmélet, a kritikus egyre kevésbé művész, mindinkább kutató és műértő, olvasott műítész és informátor.

A festészet és a szobrászat kritikusa úgy kell, hogy írjon ezekről a műfajokról, mintha alapjában idegen és külső dolgokról írna, s ez azért van így, mert a festői valörök szóban megfoghatatlanok, a szó és az ecset két teljesen különböző terület. Az irodalomkritika viszont szavakkal beszél a szóról, irodalmi eszközökkel az irodalomról. Ebből mi következik? Az, hogy az irodalomkritikusnak is a szó művészenek, társalkotónak kell lennie, nem lehet szó az irodalom „leírásáról”, ahogy — sajnos — le szokták írni a képeket, részt kell vennie az irodalomban, kritikája nem lehet külsődleges, csak a dolgok kritikája.

De mivel megfojtották magukban az ifjúságot, s vele a fiatalok szent birtokvágyát és vonzóerejét, világuk egyre külsődlegesebb lesz. Vagyis egyre objektívebb. A *nouveau roman francais* elszomorító lemondás az emberségről a világ javára, nincs benne egy szemernyi líra sem...

Vagy, meglehet, lírája túl egyoldalú. Olyan költészet ez, amely meg van fosztva attól, ami az ifjúságot líraivá teszi: a bájtól, amely vonz és kényszerít; az új regény nem tud és nem akar tetszeni... meg van

fosztva a könnyedségtől, a kecsességtől, attól az eredetiségtől, ami nem válogat és nem precizíroz, csupán egyesít és egybemos... De ez a fiatal líra csak akkor lehetséges, ha az író tudja, hogy — többek között — a fiataliságnak is ír. Hogy a felnőtt ember — többek között — a fiatalemberért is van.

Szépség és költészet, amely kizárólag az ötven- és negyvenévesek között születik... hm, hogyan? Tudom is én. Jobb volna, ha a fejlődés minden fázisa egyszerre zengene bennetek — az csak az igazi zene! Nehéz a kortól elszakadva alkotni szépet, attól a kortól, amelyben a szép mércéje az ember.

Ellenkező esetben műveinkben meglesz minden elképzelhető erény, egyet kivéve: a vonzerőt. Elvesztik az olvasók vonzásának a titkát. Kitűnő irodalom lesz ez, de nagyon ellenszenves.

A francia irodalomról, vagy általában az irodalomról van szó? Folyton összekeverem Párizst a világgal.

*

Nem, nem írok Berlinről, magamról írok — ezúttal Berlinben vagyok —, nincs jogom hozzá, hogy bármi másról írjak. Ne téveszd szem elől témádat!

Megismertem még néhány művészt, akiket hozzám hasonlóan, szintén a Ford Alapítvány hívott meg. Csináltattam magamnak pár elegáns öltönyt. Befejeztem naplóm néhány fejezetét, amely utazásomat írja le Argentínából és párizsi tartózkodásomat. Közben egyre záporoznak a meghívások: koncertek, kiállítások, előadások.

Úgy tűnik mégis, hogy nekem, történelmietlen vendégnek, leginkább mégiscsak Az űzte el szememről az álmot... vagy hozta meg álmodat... ami itt negyedszázaddal ezelőtt végbement. Az idill itt ugyanis karöltve járt egyfajta szörnyűséggel, amellyel kapcsolatban az embernek joggal támadtak kétségei, a mához tartozik-e vagy a tegnaphoz — mert végül is a ma a tegnaphoz indul ki, s vezetődik le. A berlini kutyák például rendkívül *korrekt*ek, egyöntetűen azok, s én mégis láttam, talán valahol a mélyben szendergő, teljesen elaljasodott kutyákat. A társalgásban nemegyszer elhangzott egy-egy hasonlóan borzalmas, a ma és a tegnapi pólusai között kifeszített szó — vajon csak álmodtam például (mert az időpontok összezavarása álomba kábít), hogy valaki azt mondta: „tudja, itt a közelben van egy kórház, ahová nyomorékokat zártak — életfogytiglanra, mert ül szörnyen torzak ahhoz, hogy akár a legközelebbi családtagnak is megmutassák őket. Családjuk úgy tudja, hogy elpusztultak.” Azt mondják: „ott a fal mögött volt Hitler bombabiztos óvóhelye.” (Volt vagy van? Mert akkor is van, ha már csak volt óvóhely). Mások azt hallom: — ő a háború, rossz évek voltak azok! Vagy: — A háború óta egyedül élek, férjem és fiam elpusztultak. — Elvittek egy börtönbe, és ott megmutattak egy közönséges, világos szobát, a mennyezetről vaskarikák lógtak, ezekre akasztották fel azokat, akik Hitler ellen harcoltak — de lehet, hogy nem is akasztásra, hanem megfojtásra szolgáltak a vaskarikák (mert nem értettem jól, néha egészen rosszul hallottam, mint ahogy ez előfordul a hegyekben, s a nagy folyókon, mindenütt, ahol a természet fantasztikus méreteket ölt). És újra: ez „volt”, amaz „még így van”... bár nem egészen, már kikezdte az

Idő. Hiszen látnom kellett ennek az oly igen rendes, oly mélyen erkölcsös városnak az utcáin nemcsak kutya-roncsokat, hanem ember-szörnyetegeket is, mert ugyan ki kezeskedhetne arról, hogy ennek az életmedett korú úrnak a jobb lába nem nehezedett-e akkoriban valakinek a torkára, végül is kiszorítva az áldozatból a levegőt. Bámulatos erejük, amivel legyőzik a múltat, okozza, hogy néha nehéz elhinneim... Ebben a városban az agyalágyult, kísérteties kutya vonítása a normalitás lenyűgöző igényével párosul.

Bűnök vagy erény színtere? Nekem, aki Argentínából jöttem, elég történelmietlen és a dolgokhoz hozzá nem szokott szemlélettel, mindig az volt az érzésem, hogy Berlin, mint Lady Macbeth, szüntelen mossa a kezét... És ilyen helyzetben az életbe most belépő nemzedék, ez a roppant tisztító s megújító hullám, amely mintegy mindent előről kezd s átcsap a múlton, döntő jelentőséget nyert — de ez a német ifjúság valahogy mindig kicsúszott a kezemből, mert kicsit németül, kicsit franciául bicebócazó párbeszédeink nem adtak módot az igazi közeledésre. Vele való találkozásaim közül leginkább még 1964 Újévének megünneplése rögződött meg emlékezetemben — egy fiatal festő műtermében, ahová görög barátom, Krisztosz Joahimidész révén kerültem. Mikor beléptem ebbe a félhomályos, emeletes műterembe és megláttam az északi ifjúságot, díványokon heverészve, vagy a sarokban álldogálva, azonnal tudatosodott bennem, hogy hozzá vannak láncolva kezükhöz; a kezek voltak a leg-erősebbek, azok töltötték be a szobát, sűrűsödve vagy elernyedve, erős, nagy, tiszta kezek, rendszeren lenyesegetett körmökkel, civilizált kezek. S a fejek úgy kísérték a kezeket, mint felhő a földet (nem volt ez új észrevétel, egyszer már megfigyeltem, még Argentínában, Roby Santucho hogyan sodródott-idomult saját kezeihez).

Bűnös kezek? Dehogyis, újak, ártatlanok... Újak és nem ugyanazok, de ugyanakkor mégiscsak ugyanazok... Mi a különbség? Nem ugyanolyanok a szemek, a haj, a száj, nem ugyanaz a nevetés? Egy arany-kék szőke fiatalember baráti mozdulattal pohár whiskyt nyújtott, de ez a kéz *onnan* nyúlt ki hozzám, azok a szemek *onnan* néztek rám... Valaki más vállamra tette a kezét, s tette ezt testvériesen, de a testvériség ugyancsak *onnan*, halált jelentett... talán bajtársi, de az is lehet, hogy ellenséges halált... S ugyanebben a pillanatban egy csudaszép lány mulatságosan megvonta a vállát, a szerelemről volt szó, igen, a szerelemről, de hiszen *amaz* is szerelem volt, az az erdő, a hódítón, szerelmes vágygyal kinyújtott kezek erdeje, *heil*, az alkotó kezeké! Ostobaság! Pusztulj! Lázálom! Milyen európaiak (ilyen Európával nem találkoztam Párizsban), nyugodtak és szabadok, nincs bennük egy szem sovinizmus vagy nacionalizmus, távlataik szélesek, világméretűek, igen, ez volt a legmodernebb ifjúság, amellyel valaha is találkoztam. Még csak nem is mentették a múltat, a félhomályban is lehetett látni, hogy *amaz* már nem az ő ügyük, ők már másfélék, újak. Elszakadni! „Gyere, gyertek, kit érdekel az ő Achillesük!” Olyan ez a nemzedék, mintha nem is szülte volna senki, szülők és múlt nélkül lebeg az űrben, csupán még mindig hozzá van láncolva a saját kezéhez — amely kezek igaz, hogy már nem ölték, hanem tervrajzokkal, számlákkal, termékek gyártásával, árutermeléssel voltak elfoglalva. És milyen gazdagok... különleges zakók, szép órák... az utcán parkoló kocsik...

Vagyis módfelett civilizált fiúk fényűzése Európa szívében... de

ugyanakkor szinte percenként gyilkos képzettársítások robbantak az agyamban. Hogy betömjek valamilyen rést német gagyogásomban, Goethét idéztem, „Hier ist der Hund begraben”, és mindjárt belekeveredtem az egészsze az eltemetett kutya, nem, nem is a kutya, hanem valaki, aki velük egyidős, ugyanilyen, mint ők, aki lehet, hogy éppen itt fekszik a közelben, a csatorna mellett, a házak alatt, itt, ahol a fiatalok halála nagyon gyakori lehetett a végső harcok napjaiban. Ez a csontváz itt lappangott valahol a közelben... S egyszerre csak felnéztem a falra, és megláttam, valahol fenn, majdnem a mennyezet alatt egy falba vert kampót, fenn a magasban, a meztelen falba verve. Vajon ez a fényűző és európai, múltjától elszakadt és önmagában létező ifjúság kitalálta volna, mi járt az eszemben? Tudtam, hogy nem akarnak velem „németek” lenni, mint ahogy én sem akartam „lengyel” lenni velük — és még az is lehet, ki tudja, hogy már egyáltalán nem is akartak németek lenni, csek a világba kivetett, mindent előlről kezdő fiatalok, akik a lehető legszélesebb távlatokra vágyódtak. De az a kampó mégis bele volt verve a falba! Whisky. Bor. Szendvicsek, sütemény, gyümölcs. Társalgás és flört. Mindig *valami másról* beszéltek. Brecht, Grass, az egyetem, utazások, Lessing. Ahogy közeledett az éjfé, úgy nőtt kíváncsiságom... mit csinálnak az Idővel? Mit csinálnak az Új Évvel? Mit kezdenek a perccel, amelybe betolakszik a Múlt meg a Jövő? És mi történt? Elütötte a tizenkettőt, kidurrantak a pezsgősdugók, s ők nevetéssel, jókivánságokkal és ölelésekkel elmosták magukban a veszélyes pillanatot. Utazol Görögországba? Láttátok Benrath kiállítását? Piers Read Angliában van. Meglátod, jövőre *Frau* leszek. Ez az újév Berlinben tökéletesen nyugodtnak, polgárinak bizonyult, bár az Idő és a Történelem kiiktatódt.

Tehát magánemberek voltak. S én, aki mindig is arra törekedtem életemben, hogy magán-lény legyek, nem tudtam ennek tapsolni. Világpolgárok. Európaiak. Csak az a falba vert, az a falba vert kampó... meg az a testvéri csontváz, a közelben lappangó halál... és a kezek, a kezek megfoghatatlan túlsúlya... Lenyeltem hát még egy whiskyt. Ott és akkor, a szerelmesen halálos felvonulásokon, ebből a fiatalágból kezeket húztak elő, raktak az élre, ő, a kezek erdeje, amely megelőz és előre visz... s ők előrenyújtott kezekkel meneteltek... de itt és most a kezek nyugodtak voltak, tétlenek, magán-kezek, de mégis, de újra megláttam, hogy oda vannak láncolva, a kezükhöz, hogy beleszorultak a saját kezükbe.

A német kezek Berlinben... titokban már régóta nézegetem őket... ezek a kezek nyugtalanítanak, mert efficiensebbek, mert komolyabbak, mondhatnám minden, ami német gyártmány, jobban sikerül... De ezeknek a kezeknek a teljes üressége, halálos csendje csak akkor vált előttem nyilvánvalóvá, amikor szemügyre vettem őket ezen a fogadáson, ezeknél az elárvult fiataloknál, ebben a romjaiból újjáépített és jellegtelen városban, amely most egyelőre... sziget... Egy sem volt köztük, aki meg tudott volna fogódzkodni valamiben. Goethe Németországnak nagy tradícióját túlságosan kompromittálta, ami rákövetkezett. Az új Európa jelszavai még nem elég élők. Amellett ők — most — féltek is a jelszavaktól, programoktól és ideológiáktól, sőt! még az erkölcsőtől is,

attól az aggályos német erkölcsötől, amely ördögi kilengésekhez vezetett. Hát akkor? Marad a munka. És tudtam, hogy mindnek van valami munkája, valami konkrét, vizsgák vagy hivatal, műhely, festészet vagy talán irodalom, termelés, termékek előállítás, technika, hogy ők kidolgoztak ezt meg azt, s közben át is alakítottak egyet-mást, s hogy egyelőre ez adott nekik értelmet, funkciót és szerepet... a kezek ürességében és csendjében... ebben a valószínűtlen Berlinben. Úgy láttam ezt a német ifjúságot, mint ökölcspást a külvilág arcába, hogy ebből megtudja, mi is ő igazán — mint a kintiség átalakítását, amely útnak ígérkezik a saját én megszerzéséhez. De hányszor ütöttek már a németek faltörő kossal a világba, hogy eljussanak saját énjük titkához. Ismétlem: ami a velük való érintkezésben leveri az embert, az annak a tudata, hogy itt komolyra megy a játék; íme egy egyáltalán nem másodlagos nép, amely az élen halad, tehát voltaképpen vakon nyomul előre — nem utánozva, hanem alkotva, úttörő módon szűz területekre hatolva be. Itt nem tudja senki, mi lesz belőle, de még azt se, mi lehet, vagy mi nem lehet belőle. Ó, az egzotikumok és hermetikus zártságuk (még akkor is, sőt elsősorban, amikor társadalmi életet élnek), tartalmaik, amiket nem lehet kifejezni, örületre emlékeztető önuralmuk, ez az emberiség, amely valamely eljövendő, ismeretlen emberiség kezdete, „funkcionalitásuk”, amelynek következtében a legközönségesebb öt német kiszámíthatatlan egységet alkot... ez nem olyan egyszerű... Megállj! Megállj! Távozz, lidércnyomás! Hiszen ezek a fiatal kezek teljesen nyugodtak voltak, magánkezek, mit is akartak hát? Autót, feleséget és gyerekeket, karriert... ezért dolgoztak... életüket a lehetőségekhez képest rendesen akarták leélni, ez minden. Kampó? Hullá a szomszédban? Kezek erdeje? Ezek csak kommentárok, amiket én fűztem hozzájuk.

És valóban, nem tudtam, mihez tartsam magam: még sohasem láttam ennél humánusabb és univerzálisabb gondolkodású, demokratikusabb és becsületesen, igazán ártatlan ifjúságot... ilyen nyugodt ifjúságot... De... a kezek!

*

Milyen különös és szép: ezek a nyugodt fejek, megfontolt tekintetek, ez a nyugalom, humorérzék... s ugyanakkor mindez a jövő felé üzve, vágatva. A német a németség rabszolgája. A németen a németség uralkodik. A németség felerősíti, taszigálja, kergeti és szárnyakkal ruhazza fel a németet. De ez nyugodtan történik.

A félhomályban láttam, hogy milyenek voltak egymáshoz, oldalról, vagy szemben, hogyan alkottak német tömörüléseket, s tudtam, hogy „egymás közt” könyörtelenek voltak... vagy talán csak védtelenek...

Termelés! Technika! Tudomány! Ha amannak a nemzedéknek Hitler volt az átka, mennyivel könnyebben válhat a tudomány a mai német fiatalok buktatójává. A tudomány, amely egyesíti őket az absztrakcióban és a technikában, bármit csinálhat belőlük...

Vajon ezek a fiúk képesek voltak-e rá, hogy felismerjék és felfogják drámájukat — amely nem illett bele megszokott napirendjük kereteibe?

Gömöri György fordítása